

TÜRK DİLLƏRİNDƏ RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUBUN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ ƏDƏBİ DİL NORMALARININ ƏKSİ

Rəsmi-ışguzar sənədlər bir millətin dövlətçilik, idarəçilik mədəniyyətini, dilin normativliyini, rəsmi aktların lakonik və ictimai-siyasi fikri lakonik ifadə etmə gücünü əks etdirir. Bu üslub rəsmi sənədlərin, normativ dövlət aktlarının, işguzar yazışmaların dilidir. Müxtəlif məzmunlu rəsmi-ışguzar sənədlər dövlət və vətəndaş, qanunverici orqanla icraedici orqan arasında hüquqi aktların tətbiqi, təsdiqi, nəzarəti və rəsmiləşdirilməsi prinsiplərini əhatə edir. Türk dillərinin müasir mərhələsində geniş ictimai ünsiyyət dairəsinə malik olan funksional üslublar içərisində rəsmi-ışguzar üslub xüsusi yer tutur. Dilçilik ədəbiyyatında bu üslub müxtəlif müəlliflər tərəfindən “rəsmi üslub”, “ışguzar üslub”, “rəsmi-ışguzar üslub”, “ışguzar dil”, “ışguzar nitq”, “rəsmi-sənəd dili”, “qanunların dili”, “epistoluar üslub”, “rəsmi-ışguzar kağızların dili” və s. adlandırılmışdır (6, s. 6). Rəsmi dövlət sənədlərinin, müxtəlif məzmunlu rəsmi yazışmaların səciyyəvi xüsusiyyətləri dilin ən ali dərəcədə mükəmməlliyi və yığcamlığı, fikrin (söz və ya ifadələrin) birmənəlikliyi, aydınlığı, rəsmi-hüquqi cəhətdən əsaslandırılmasıdır. Qəlib ifadələrin, vahid formaların, hətta etiketlərin işləndiyi sənədlərdə fikir müəyyənlanmış standart formalarda verilir. Bu zaman sənədin həcmi və mövzusu əhəmiyyət kəsb etmir. Qeyd etmək lazımdır ki, digər üslublardan fərqli olaraq rəsmi-ışguzar üsluba aid materailarda bir sıra arxaik qəlib söz və ifadələr, köhnəlmiş sintaktik konstruksiyalar geniş işlənir, öz işləkliyini qoruyub saxlayır. Rəsmi-ışguzar üslub bilik səviyyəsindən, yaşından və mövqeyindən asılı olmayaraq cəmiyyətin bütün təbəqələri üçün standartdır. Bu sənədlər xüsusi dövlət, hüquqi, iqtisadi və tarixi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün onların vahid formada, mükəmməl dildə tərtibinə diqqət yetirilir.

Qeyd edək ki, bu gün qədim türk rəsmi-ışguzar üslubuna dair əldə edilmiş ilk və əhəmiyyətli mənbələr qədim türklərə məxsus rəsmi-ışguzar, hüquqi sənədlərdir. Bu sənədlər qədim dövrlərdə yaşayan türklərin sosial, mədəni və iqtisadi həyatları, dövlətçilik ənənəsini əks etdirir. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yarandığı ilk günlərdən bütün rəsmi orqanlarda, dövlət aparatında yazışma və sənədləşmə işlərinin milli siyasət zəminində qurulması və tətbiq edilməsi tələb kimi qoyulmuşdu (5, s. 12). Hökumət işlərində karguzarlıq işlərinin daha dəqiq aparılması və mükəmməl dil göstəriciləri ilə əks olunması milli dövlət idarəçiliyinin göstəricisi idi. Bu xüsus Azərbaycanın və digər türkdilli respublikaların müstəqillik qazanmasından sonra dövlət idarəçiliyində, iqtisadiyyat və maliyyə sahəsində, beynəlxalq münasibətlərin tənzim olunmasında milli dövlətçilik siyasətinin uğurlu təzahürü və qloballaşma şəraitində yeni dil siyasətinin yeni tendensiyaları kimi ortaya çıxdı. Bu tendensiyalar kontekstində rəsmi-ışguzar üslubun leksik qatı da yeni inkişaf yoluna qədəm qoydu. Dövlət idarəetmə sisteminin inkişafı, siyasi konyunkturun dəyişməsi ilə əlaqədar dövlətin hüquq, intizam və qanunvericilik trayektoriyasını təmin edən yeni qanunlar, təlimatlar qəbul edildi və edilir. Müxtəlif beynəlxalq və lokal ictimai-siyasi, mədəni-sosial hadisələr və dəyişmələr fonunda dinamik bir ruha sahib olan dildə də dəyişikliklər meydana gəlir. Bu dəyişmələr yeni sənədləşmə növlərinin yaranmasına zəmin yaradır. Yeniliklər təbii olaraq dövlət orqanlarına aid rəsmi sənədlərin, qanunverici təşkilatların sənədlərində, ölkələrarası və ölkədaxili rəsmi yazışmalarda, maliyyə, mühasibat, istintaq-məhkəmə, notariat, kommersiya-biznes, kadr və bank sahəsi üzrə sənədlərin dilində də özünü göstərirdi. Bir məqamı diqqətdən qaçırmamaq lazımdır ki, rəsmi-ışguzar üslubun terminoloji zənginləşməsi ictimai və siyasi səbəblərə görə dəyişir. İctimai-siyasi, tarixi-mədəni şərait, mühit dəyişdikcə rəsmi-əməli üslubda əcnəbi dil materialına münasibət də dəyişir. Ümumiyyətlə, dövrlər üzrə rəsmi sənədlərdə, müxtəlif məzmunlu normativ aktlarda, işguzar yazışmalarda istifadə edilən terminlərin, söz və ifadələrin mənbəyi müxtəlifdir. Bu mənada ayrı-ayrı dövrlər üzrə üslubların linqvistik mənzərəsini təsvir edərək, səciyyəvi xüsusiyyətlərinə toxunan professor Tofiq Hacıyevin “*XVII-XVIII əsrlərdə bütün üslublarda ikili dil təzahürlərinin (milli və əcnəbi – Q.V)* müşahidə edilir” (3, s. 470) fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyil. Və həqiqətən də tədqiqatlar göstərir ki, funksional üslublardan biri olan rəsmi-ışguzar üslubun terminoloji mənbələri dövrlər üzrə dəyişkən xətt üzrə inkişaf etmişdir. Əgər bu üslubun ilk təşəkkül pillələrindən etibarən qədim türkcədə terminoloji mənbə türk mənşəli, digər tərəfdən soqdi, sanskrit, moqol, çin və toxar dilinə məxsus leksik vahidlərdən ibarət idisə, XII əsrdən, hətta XI əsrin sonlarından etibarən “yeganə terminoloji mənbə ərəb dili” idi, “milli təşəkkül mərhələsinin əvvəllərindən (XVIII) etibarən Azərbaycan dili materiallarını və XIX əsrin ikinci rübündən başlayaraq rus-Avropa”, XIX əvvəllərində müəyyən qədər türk və şərq dillər (ərəb-fars), XX əsrin sonu, XXI əsrin birinci onilliyinə qədər türk və Avropa mənşəli terminlərin istifadəsi genişlənməmiş (1, s. 186-187).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbi dili kontekstində rəsmi-ışguzar üslubun təşəkkül dövrünə və inkişaf tarixinə nəzər salsaq “Azərbaycanda yüz illər boyu əvvəl ərəb, sonra fars, XIX əsrin ortalarından isə həmin funksiyamı rus dili həyata keçirdiyindən Azərbaycan dilinin rəsmi-ışguzar üslubu, bir sıra cəhdləri nəzərə almasaq, ardıcıl olaraq yalnız XX əsrin əvvəllərindən formalaşmağa başlamış, sovet dövründə müəyyən təcrübəyə yiyələnmiş, XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərindən isə müstəqil dövlətin dili kimi özünün ən müxtəlif ifadə təzahürlərində meydana çıxmaq imkanları” əldə etdiyini görmüş olarıq (2, s. 294-295). XX əsrin ortalarından başlayaraq sənədlərin dilində ciddi şəkildə dəyişmələr baş verir. Müasir dövrdə həm fərqli siyasi-tarixi konyunkturun, həm də milli siyasi fəaliyyətlərin fonunda yeni mədəni-ictimai şəraitin tələblərinin diqtəsi ilə türk dillərinin rəsmi-ışguzar sənədlərinin leksik xəzinəsinə yeni sözlər və terminlər əlavə olunmuş, sənədləşmə formalarında innovativ xüsusiyyətlər ön plana çıxmışdır. Milli dövlətlərdə aparılan siyasət və cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr, beynəlxalq münasibətlər dilin bütün yaruslarında əks olunduğu kimi, üslublarına da təsirsiz ötürməmişdir.

¹¹⁰ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsi

Tarixən terminoloji qata daxil olan, onun əsas hissəsini təşkil edən terminlərin, söz və ifadələrin böyük bir qismi dilin passiv fonduna keçir, ya dillərin daxili imkanları hesabına yeniləri ilə əvəz olunur, ya da dildən tamamilə çıxaraq öz işləkliyini itirir.

Rəsmi-ışgüzar üslubu ehtiva edən sənədlərin söz varlığı nominativ-məntiqi mənaları ilə birlikdə, həm də mətnlərin məzmun və mahiyyətinə uyğun olaraq üslubi çalarlığı ilə diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, rəsmi-ışgüzar üslub başqa üslublardan birinci növbədə leksik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu üsluba dair sənədlərdə işlənən sözlər, terminlər konkret mənə yükünə sahib olur, onlarda qanunvericilik, məlumatvericilik, rəsmilik, təsbitlik, qərarlılıq, məsuliyyətlik xarakteri əks etdirir.

Rəsmi-ışgüzar üslubun leksik zənginliyini təmin edən sözyaradıcılığı prosesi müxtəlif istiqamətlərdə təzahür edir. Bu üsluba dair sənədlərin dilində *qərar vermək, təqdim etmək, tələb etmək, imza etmək, qəbul etmək, məruzə etmək, lehinə (əleyhinə) səs vermək, tədbir görmək, həyata keçirmək, yerinə yetirmək, cəlb etmək, istifadə etmək, təltif etmək, təsis etmək, nəzərdə tutmaq, məsuliyyət daşımaq, qüvvəyə minmək, qadağan etmək, nəzərinə çatdırmaq, xəbərdarlıq etmək* və s. kimi standart söz və ifadələr geniş şəkildə işlənir (6, s. 20). Qeyd etmək lazımdır ki, rəsmi-ışgüzar üslubda müəyyən sabit söz birləşmələri (tədbir görmək, qüvvəyə minmək, qüvvədən düşmək, məsuliyyət daşımaq və s.) işlənsə də, frazeoloji birləşmələr, məcazlar, bədii ifadə vasitələri, epitet və təkrarlar bu üslub üçün xarakterik deyil.

Araşdırmalar göstərir ki, rəsmi-ışgüzar üslubda qrammatik xüsusiyyətlər də bu üslubun səciyyənlənməsində və formalaşmasında əsas rol oynayır. Bu üsluba dair sənədlərin, yazışmaların dilində isimlər və feillər özünəməxsus işlənmə tezliyinə və formasına malikdir. Sənədlərdə qeyd edilən məsul şəxslərin adı, soyadı, idarə və təşkilat adlarının qeyd olunması, qanunvericilik aktlarında konkret isimlərin əsasən cəm halında işlənməsi xüsusi məqsədə xidmət edir. Lakin bunu da qeyd etmək lazımdır ki, qanunvericilik aktlarının, normativ sənədlərin xarakterindən asılı olaraq, cəza, cinayət, icra, şikayət təmayüllü kodekslərdə müxtəlif mücərrəd isimlər də işlədilir. -lar, -lər şəkilçisi sifət-isim birləşmələrinin tərkibində işlənərək ismin konkretləşməsinə xidmət edir: mülki münasibətlər, hüquqi münasibətlər, mülki hüquqlar, mülki işlər, əşyavi dəlillər, prosesual müddəalar və s.

Əlbəttə ki, dilin tarixi inkişaf prosesində söz qatında müəyyən dəyişmələr baş verir və bu təbii bir haldır. Dilin leksik qatındakı dəyişikliklərin miqyasını və həddlərini müəyyən etmək, sözlərin terminoloji mahiyyətini əks etdirmək üçün bəzi prinsiplərə söykənmək lazımdır. Sənədlərin tərtibində və hüquqi status qazanmasında məqsədəuyğunluq (lazım gəlməyən sənədlərdən idarəetmədə istifadə edilməməsi), etibarlılıq (hər bir sənədin obyektiv informasiyalar, göstəricilər, faktlar əsasında tərtib edilməsi), kifayətlik (sənəddə məlumatların tərkibi və həcmimin qənaətbəxş olması, idarəetmə obyektinə haqqında fikir yürütmək, zəruri olduqda sənədlər vasitəsilə ona təsir etmək üçün kifayətləndirici olması), sistemlilik (sənədlərin hazırlanmasında vahid sistemli tələblərə əməl olunması) və çeviklik prinsiplərindən (qabaqcadan təyin olunmuş yollarla və əks əlaqə fonlarında sənədlərin ləngimədən, konkret müəyyən olmuş vaxtlarda çevik icraya yönəldilmə) (5, s. 21) istifadə sənədin legitimliyini və icraedicilik əhatəsini təmin edir.

Müasir dövrdə türk dillərində müxtəlif ictimai-siyasi və mədəni təbədüllətlərin yaşanması nəticəsində bütün sahələrdə olduğu kimi, əlbəttə, dilin üslublarında da dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Tarixi inkişafın qanunauyğunluğunu özündə əks etdirən bu cür dəyişmələr dilin lüğət tərkibində yenilənmələrlə təzahür edir. Üslublarda ortaya çıxan leksik müxtəliflik və sənədləşmə formaları fərqli səbəblərlə bağlıdır. Dilin daxili imkanları və alınmalar əsasında meydana gələn leksik vahidləri mənbəyinə görə iki qrupa ayırmaq olar:

1. Dilin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər;
2. Alınma sözlər əsasında yaranan terminlər.

Son zamanlar yeni inkişaf yolu, türkdilli respublikalarda milli strategiyanın təsiri ilə sənədləşmə, qanun və təlimatlarda yeni formaların meydana gəlməsi, dünya standartlarına uyğun yerli standartların yaranmasına rəvac verdiyi kimi, məntiqi olaraq bir çox yeni terminlərin yaranması ilə də nəticələnmişdir ki, biz bunu Azərbaycan türkcəsinin lüğət tərkibinə nəzər salarkən aydın görə bilərik: *rekvizit, səhm, vauçer, deklarasiya, elektron imza, elektron ərizə, dövrüyyə vəraqəsi* və s. Qeyd edək ki, yeni yaranan söz və ifadələr mənşə və quruluşuna görə də müxtəliflik nümayiş etdirir. Türk dillərinin leksikasının zəngin terminoloji imkanlara malik olduğunu müxtəlif üslublara, sahələrə aid milli söz və ifadələrin, istilahlərin, təmrinlərin işlənməsi göstərir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bütün dünya dillərində olduğu kimi türk dillərində də rəsmi-ışgüzarlıq üsluba aid nümunələrin dilində alınma leksik vahidlər xüsusi bir qat təşkil edir. Görkəmli mütəfəkkir, dil islahatçısı M.F.Axundzadə öz elmi mülahizələrində göstərir ki, “yeni məfhumları ifadə üçün işlənməsi zəruri olan münasib və məqsədəuyğun alınma terminlərdən” istifadə etmək olar (1, s. 188), bu zaman öz dilimizdə qarşılığı olmayan bir sıra terminləri bilavasitə onların mənsub olduğu ilk mənbələrdən – Avropa dillərindən götürmək, bəzən olduğu kimi saxlamaq, milli dilin tələffüzünə uyğun olmayan vahidləri isə ana dilinin səs məxrəcəsinə uyğunlaşdırmaq lazımdır” (1, s. 189). Ümumiyyətlə, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin rəsmi-ışgüzar üslubunun leksik qatını dil mənsubiyyətinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) Türk mənşəli terminlər: *anlaşma, bildiriş, görüş, qoşma, göstəriş, çıxarış, göndəriş* və s.
- 2) Ərəb-fars mənşəli terminlər: *arayış, etibarnamə, ezamiyyə vəraqi, əmr, ərizə, fərman, hesabat, izahat vəraqi, qəbz, qətnamə, nizamnamə, səhm, səhmdar, sərəncam, sövdələşmə, şəhadətnamə, şəxsiyyət vəsiqəsi, tərçümeyi-hal, vəkalətnamə, vərəsənamə, vəsiyyətnamə, xidməti məktub, xəbərdarlıq* və s.
- 3) Rus mənşəli terminlər: *vauçer, ştat cədvəli, uçot vəraqəsi, tabel, obxodnoy list, anket, akt, prtokol, biometrik anket, lisenziya, balans* və s.
- 4) Roman və german mənşəli terminlər: *şengen vizası, passport-viza, rekvizit, sertifikat, blank, qonorant, qonorat* və s.

5) Müxtəlif dilli sənədlər: *plan-cizgi, buraxılış vəsiqəsi, identifikasiya sənədi, təlimat blankı, kadr uçot vəərəqi, səsvermə bülleteni, illik balans və s.*

Göründüyü kimi appelyativ leksika rəsmi-ışgüzar sənədlərin dilində konkretləşərək başqa mənə kəsb edir (1, s. 11), hər bir sənəd növünə və yarım sahəyə aid xüsusi leksik laylar yaranır.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəsmi-ışgüzar sənədlər hüquqi müəssisələrin dövlətçilik tarixindəki yeri, hüquqi aktların prinsipləri, siniflər və qurumlararası sosial münasibətlər sistemini, dövlətlərarası rəsmi əlaqələr, əqdlərin legitimliyi və tətbiqi, təsdiqi, tənzimlənməsi tarixini öyrənmək baxımından əhəmiyyət daşımaqla bərabər, ictimai-siyasi, mədəni tarixin bir çox sahələri ilə də əlaqəlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I hissə, Bakı, Elm, 1978, 235 s.
2. Cəfərov N., Mərdanova S., Qəribli A. Azərbaycan nitq mədəniyyəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2018, 304 s.
3. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı: Elm, 2012.
4. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı: Elm, 2012.
5. Musayev E. Kargüzarlığın təşkili, Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2012, 522 s.
6. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin işgüzar üslubu. Bakı, Elm, 2004, 196 s.

Key words: Official-business style, terminology, functional style, vocabulary, grammatical features

Ключевые слова: официально-деловой стиль, терминология, функциональный стиль, лексика, грамматические особенности

DIRECTION OF DEVELOPMENT OF THE OFFICIAL-BUSINESS STYLE AND REFLECTION OF THE NORMS OF THE LITERARY LANGUAGE

Summary

Official papers reflect the ideas of governity, execution, culture, norms of the language and governmental norms. The ways of the words usage, the source of terminology aspects, and their creation ways are different in official documents and business writings. In general, the lexicology of the language is getting enhanced by different ways, whereas the vocabulary of the both the functional style of the language and official-business style is improving by various approaches. At this point, word forming process reflects, itself in various directions.

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВОГО СТИЛЯ И ОТРАЖЕНИЯ НОРМ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Резюме

Официальные документы отражают идеи правления, исполнения, культуры, нормы языка и государственные нормы. Способы употребления слов, источники терминологических аспектов и способы их создания различны в официальных документах и деловых письмах. В целом лексикология языка совершенствуется разными путями, тогда как лексика как функционального стиля языка, так и официально-делового стиля совершенствуется разными путями. В этот момент словообразовательный процесс рефлектирует себя в различных направлениях.

Rəyçi: dos. S.Abbasova